

משה ליסק: דור במחקר

חנה יבלונקה

משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כשלונו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, 162 עמודים

למעלה משנות דור הקדיש משה ליסק לבחינתה של החברה הישראלית. ספריו, שאת חלקם הגדול כתב בשיתוף עם חברו, פרופ' דן הורוביץ המנוח, הם ספרות מופת וחובה לכל המתעמק בסוגיות הקשורות לחברה הישראלית, וגם למי שסתם מתעניין בנושא. מבין ספריו הרבים אזכיר שניים: מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית (תל-אביב 1977), ומצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומסייתר (תל-אביב 1990). ספרים אלה, שנכתבו עם דן הורוביץ, הצטיינו בעומק אנליטי, בראייה חדשנית ובעושר רב של מקורות ראשוניים ומשניים.

ספרו החדש של ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים - כשלונו של כור ההיתוך, שונה במידת-מה מספריו הקודמים. זהו ספר סיכום, המבוסס ברובו על מחקרים אחרים, וניתן לשער כי מקורו בתחושה שלאור מצבו הנוכחי של המחקר בנושא העלייה הגדולה יש מקום ואף הגיעה העת לסיכומים ראשוניים בנושא. הבדל נוסף בין ספר זה לקודמיו מתבטא בכותרתו: למיטב ידיעתי, זהו הספר הראשון שליסק העניק לו כותרת בעלת קונוטציה שיפוטית ('כשלונו של כור ההיתוך') - סוג של כותרות שמהן הוא נמנע במהלך כל שנות כתיבתו הרבות.

הספר מחולק לשני חלקים: חלקו הראשון עוסק בהיבטים הדמוגרפיים של העולים ובתיאור הכלים הארגוניים שהיו מעורבים בקליטתם, ואילו החלק השני דן בהיבטים החברתיים-תרבותיים של הקליטה, שהם מעצם טבעם פתוחים יותר לפרשנות, להבהרה ולמציאת הקשרים. חלק ניכר מהדברים כבר נכתבו בידי ליסק קודם לכן, אך אין בכך כדי להמעט מערכו של הספר הנוכחי, שהוא סיכום ממצה, בהיר ומועיל לחוקר, למורה, לסטודנט ולכל המתעניין. בין היתרונות החשובים של סיכום מסוג זה יש לציין את העובדה שהוא מאפשר לאתר כיווני מחקר חדשים שהגיעה שעתם. כזה הוא הדיון סביב המושג 'כור ההיתוך': האם באמת היה מושג זה בסיס ליישום אופרטיבי, או שמא היה רק בחזקת משאת נפש, שנזנחה עד מהרה לנוכח ההכרה בחוסר האפשרות ליישמה? דומה שליסק מודע להיבט הזה, ואף מבטא זאת בדבריו הבאים:

משה ליסק: דור במחקר

הוראתו הפשטנית של המושג [כור ההיתוך] היא התנתקות מכל האלמנטים הייחודיים של מסורות עדתיות ויצירת מערכת תרבותית, שאמנם יש בה מרכיבים תרבותיים מגוונים, אבל ביסודה היא נשלטת על-ידי מרכיב דומיננטי אחד, התרבות האשכנזית המערב-אירופית, תהיה הגדרתה אשר תהיה. בשלבי הקליטה הראשונים נקטו המוסדות הקולטים סדרה של צעדים ברוח עקרון כור ההיתוך בהוראתו הפשטנית ביותר. אלא שהמציאות, הן ביישוב הקולט והן בקרב העולים, היתה סבוכה מדי וסיכלה זאת. בתוך זמן קצר למדי ניכרו שינויים מרחיקי לכת בהשקפות ההנהגה, אנשי הציבור ודעת-הקהל בכל הנוגע לערכו של עקרון כור ההיתוך [...] [עמ' 68]

למרות הדברים האלה בחר ליסק לקרוא לספרו 'כשלונו של כור ההיתוך', ונשאלת השאלה: אם נזנחה הדרך זמן קצר לאחר שנהגתה, הייתכן שלא נכשלה אלא פינתה את מקומה לדרך אחרת, באותה דינמיקה כה ידועה שבה האוטופיה, החזון והחלום נפגשים עם קרקע המציאות? בציטוט דלעיל מציין ליסק את 'התרבות האשכנזית המערב-אירופית' כמרכיב הדומיננטי באידאולוגיית כור ההיתוך. בלא להתווכח עם ההנחה הזאת אטען כי תרבות זו היתה זרה לרוב-רובם של העולים שהגיעו ארצה במסגרת העלייה הגדולה - הן לעולי מרכז ומזרח אירופה והן לעולים מארצות האסלאם. ועם זאת, בספרו בחר ליסק לדון אך מעט בעולים מאירופה. מאחר שבספר אין העובדות מצוינות, אומר אותן אני בריש גלי: בעלייה הגדולה היו מספרי העולים מאירופה זהים למספרי העולים מאסיה ומאפריקה גם יחד. לשון אחר, העולים מיבשת אירופה היו רבים יותר מעולי אפריקה ומעולי אסיה. והנה, לאורך כל הספר עוסק ליסק באופן כמעט בלעדי בעולים המזרחיים. אביא דוגמאות אחדות להמחשת עניין זה. אחד מפרקי הספר עוסק בארצות המוצא ובמניעים לעלייה. הארצות שבהן ליסק מתמקד הן תימן, מרוקו, עיראק ובולגריה. זו האחרונה אכן ממוקמת ביבשת אירופה, אך יהודיה נחשבו ליהודים ספרדים. תמיהה גדולה מלווה בחירה זו, ועוד אשוב לדון בה בהקשרים נוספים. בדיון העוסק בסטראטיפים שקידמו את פני העולים חש ליסק כי יצא ידי חובתו לעולי אירופה בנסחו את המשפט הבא: 'ראוי לחזור ולהדגיש שגם שארית הפלטה, ובייחוד מי שלא השתייכו לאגף החלוצי ולא היו חברי תנועות הנוער וההכשרות, לוחמי הגטאות והפרטיזנים, התקבלה אף היא בספקנות ובדעות קדומות. להלן נעמוד בעיקר על הדעות הקדומות כלפי העולים מארצות המזרח [...] [עמ' 58-59]. העניין שב ועולה בעמ' 75, שם כותב ליסק: 'ראוי לציין שהתסכול והזרות והקושי לקבל את נורמות החברה הקולטת לא היו רק מנת חלקם של יוצאי ארצות האסלאם. יש עדויות שדווקא בעולים מאירופה ניכרו לאחר שהות ממושכת במחנה העולים סימפטומים חריפים של נסיגה פסיכולוגית'. ליסק אינו מפרט במה דברים אמורים, אך בניסוח מצומצם זה הוא מעלה לסדר היום המחקרי סוגיות מרתקות ומאתגרות נוספות הקשורות לנושא העלייה הגדולה.

דומה כי הגיעה העת לנתץ סוף-סוף את הדעה המקובלת שלפיה העלייה הגדולה היתה עלייתם של המזרחים. כאמור, מבחינה מספרית היא היתה בראש ובראשונה עליית האירופים. מדוע נדחקו אלה האחרונים ממרכז התודעה? תשובה אפשרית לשאלה זו היא שהעולים מאירופה נקלטו בארץ בלא סיבוכים, בחזקת 'ולא נודע כי בא אל קרבה'. אך הנחה כזאת

מעוררת את שאלת השאלות: אם כך הדבר, במה נבדלו עולי אירופה מעולי ארצות האסלאם, שרבים מהם עדיין נושאים עמם את צלקות ההגירה ארצה (עובדה שאולי הקנתה להם את מעמד הבכורה במחקר)? תשובתו של ליסק לשאלה זו מופיעה בסיפא של ספרו. באמירה ברורה נוספת בעניין העולים מהמזרח הוא כותב, במילים חריפות למדי:

המפגש בין הוותיקים, שבנו מערכת מוסדית וחברתית מודרנית יחסית, ובין העולים מהמזרח, שרובם ככולם היו בעלי זיקה חזקה למערכות תרבותיות מסורתיות, לא התרחש על בסיס יחסים שוויוניים וסימטריים. נטיית הקולטים לפטרונות ושאיפתם לדומיננטיות ולהגמוניה היו מסימניה הבולטים של תקופת העלייה הגדולה של שנות החמישים. בעיצומו של המפגש הבלתי סימטרי הזה בין הוותיקים לעולים נעשו - אם מכורח הנסיבות ואם עקב בורות, אטימות לב, דעות קדומות ודבקות בכללים ביורוקרטיים קטנוניים - שגיאות רבות שפגעו בנורמות היסוד של הקהילות המסורתיות [...] סיפור הקליטה של העלייה הגדולה [...] הוא אפוא סיפור מורכב. [...] [עמ' 135-136].

ספרו של ליסק מצביע אפוא בבירור על כיוון המחקר הבא בתחום העלייה הגדולה. מדובר בקפיצת מדרגה של ממש אל עבר המחקר המשווה - מחקר שישווה בין קליטת המהגרים בישראל לקליטתם בחברות אחרות, ויותר מכך - בין שתי קבוצות העולים שהגיעו ארצה בעלייה הגדולה. מחקר זה יעמיד במרכזו היבטים דמוגרפיים, כלכליים, תדמיתיים ותרבותיים, מחד, והיבטים ממסדיים פוליטיים, מאידך.¹ ליסק כאילו מדרבן את החוקרים הצעירים לכיוון זה, בתוך שהוא מספק להם כמות נדיבה של חומרי גלם. ובהערה אקטואלית אוסיף ואומר כי ייתכן שמחקר כזה אף יתרום לטיהור-מה של האווירה הציבורית בנושאים אלה.

1. דוגמה לנושא כזה היא מדיניות הסלקציה, שנטען כי הוחלה רק על העולים מארצות המזרח. סתירה לתפיסה זו מעמיד, למשל, המידע הנוגע לעליית יהודי סלובקיה. חומר על כך ניתן למצוא בארכיון הצינון המרכזי, מחלקת העלייה, S6-7723.